

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 34 • Ağustos/August 2024

www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut622>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Ali Şîr Nevâyî'nin "Seb'a-i Seyyâr" Adlı Eserinde Bildirme Kipleri

Indicative Modes in the Literary Work of Alisher Navai "Seb'a-i Seyyar"

Öz

Ali Şîr Nevâyî (1441-1501) Türk edebiyatı, dili ve kültürü üzerine son derece değerli katkılarda bulunmuş, yaşadığı dönemin tüm güzelliklerini kendi dil ve sanatında toplamış, Türk edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biridir. Çağatay Türkçesinin kurucusu olarak kabul edilen Nevâyî, kapsamlı ve zengin içerikli eserleri ve edebî faaliyetleri sayesinde Türk dilinin nesir ve şiirin her alanında güçlü bir ifade kapasitesine sahip bir kültür dili olduğunu kanıtlamıştır. Nevâyî, sadece döneminin dilini en kapsamlı şekilde kullanan bir edip değil, aynı zamanda bu zengin söz hazinesinin günümüze ulaşmasını sağlamış bir dilbilimci ve bilim insanıdır. Çalışmamızda incelenen *Seb'a-i Seyyâr*, Nevâyî'nin Hamse'sinin dördüncü mesnevisi olup, 1484 yılında kaleme alınmış büyük hacimli bir eserdir. Manzum bir eser olan *Seb'a-i Seyyâr*, sade bir dille değil, sanatsal üslup ve süslü terkiplerle yazılmıştır. Eserde zengin Türkçe kelime hazinesinin yanı sıra, Türk dilinin kapsamlı gramer yapıları ve Çağatay Türkçesinin fonetik, morfolojik ve karakteristik özelliklerini barındırması, Türk dili bakımından esere özel bir değer kazandırmaktadır. Biz de bu çalışmada, *Seb'a-i Seyyâr*'ın dilbilgisel yapısı kapsamında bildirme kiplerini incelemeyi amaçladık. Çalışmamızda, M. Mirzaahmedova tarafından 20 cilt halinde hazırlanan ve Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Neşriyatı tarafından 1992 yılında Taşkent'te yayınlanan, *Ali Şîr Nevâyî "Mükemmel Eserler Toplamı" 10. Cilt, Hamse - Seb'a-i Seyyâr* adlı neşir esas alınmıştır. Bu çalışmada ilgili kip ekleri her bir zaman için ayrı başlıklar altında incelenmiş ve tüm bu hususlar *Seb'a-i Seyyâr*'dan örnekler verilerek açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şîr Nevâyî, Seb'a-i Seyyâr, Bildirme kipleri, Çağatay Türkçesi.

Abstract

Alisher Nevayi (1441-1501) made immensely valuable contributions to Turkish literature, language, and culture. He encapsulated all the beauty of his era within his own language and art. He is one of the most significant figures in Turkish literature. Nevayi is regarded as the founder of Chagatai Turkish. Through his extensive and richly contented literary works, he demonstrated that Turkish is not merely a classical poetic language, but also a cultural language with expressive power in both verse and prose. In this regard, Nevayi is not only a literary figure who used the language of his era in the most comprehensive manner, but also a linguist and scholar who ensured that this rich linguistic heritage has been preserved for future generations. The *Seb'a-i Seyyar*, is the fourth masnavi of Nevayi's Hamse and is a large-scale literary work written in 1484. As a poetic work, *Seb'a-i Seyyar* is composed not in plain language but with an artful and literary language. In addition to its rich Turkish vocabulary, the work contains comprehensive grammatical structures of the Turkish language and encompasses the phonetic, morphological, and characteristic features of Chagatai Turkish, which imparts a special value to the work in terms of Turkish linguistics. In this study, we aimed to analyse the indicative moods within the grammatical structure of *Seb'a-i Seyyar*. In our study, we have based our work on Volume 10 of the "Mükemmel Eserler Toplamı" of Alisher Nevayi titled *Hamse-Seb'a-i Seyyar*, which was prepared in 20 volumes by M. Mirzaahmedova and published in 1992 in Tashkent by the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: Alisher Nevayi, Seb'a-i Seyyar, Indicative Mode, Chagatai Turkish.

**Muhammadullah Haji
Moh Naseem***

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Dr.

Elmek: muhamd.haji41@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4662-556X

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 16.08.2024

Kabul Tarihi: 26.08.2024

E-yayın Tarihi: 31.08.2024

Atıf/Citation:

Haji Moh Naseem, M. (2024). Ali Şîr Nevâyî'nin "Seb'a-i Seyyâr" Adlı Eserinde Bildirme Kipleri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (34), s.56-66.

Giriş

Ali Şîr Nevâyî (1441-1501) Türk edebiyatının ilk hamse yazarı olarak bilinmektedir. Divan, mesnevi, tezkire, tarih, dil gibi çeşitli türlerde hem şiir hem de nesir biçiminde kaleme aldığı eserleriyle, yalnızca Doğu Türk edebiyatında değil, genel olarak Türk edebiyatında da öne çıkan en önemli edebi şahsiyetlerden biri olmuştur. *Seb'a-i Seyyâr*, Nevâyî Hamse'sinin dördüncü mesnevisidir ve 1484 yılında yazılmıştır. Nevâyî'nin kaleme aldığı eserler üzerine yapılan araştırma ve incelemeler, yüzlerce makale, kitap, tez vb. akademik çalışmalar onun Türk diline verdiği önemi ve Türk dilini nasıl savunduğunu ortaya koymuştur. Nevâyî'nin, mesnevilerini yazarken Türk dili konusunda gösterdiği hassasiyetini Alpay-Tekin şöyle ifade etmiştir:

"Bu mesnevileri yazarken de Nevai, diğer eserlerinde güttüğü amacı gütmüş, hem Türk ulusunun kültürel hayatını zenginleştirmek, hem de Nizami ve Emir Husrev gibi İran Edebiyatının büyük şairleri ile boy ölçüşerek, Türk dilinin en az Farsça kadar zengin olduğunu göstermek istemiştir" (Alpay-Tekin, 1994: XI).

Kemal Eraslan, Zeki V. Togan'ın Nevâyî'nin amacını *"Türkçeyi yüksek bir sanat dili haline getirmek ve münever Türk'ün ruhunu yükseltmek"* olarak tanımladığını aktardıktan sonra, Nevâyî'nin her bir eserinin onun kapsamlı kültürünü, sanatsal dehası ve milliyetçi tutumunu net bir şekilde yansıttığını vurgular. Eraslan'a göre *"Yüksek bir millî şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir."* Nevâyî, *"Orta Asya edebiyatını millî ruh ve millî zevkle klâsik bir seviyeye ulaştırmaya muvaffak olmuştur."* (Eraslan, 1986'den Aktaran: Ercilasun, 2004: 414).

Bu çalışmanın amacı, Ali Şîr Nevâyî'nin *"Seb'a-i Seyyâr"* adlı eserinde yer alan bildirme kiplerini dilbilgisel açıdan incelemektir. Araştırmanın temel sorusu, *Seb'a-i Seyyâr*'daki bildirme kiplerinin nasıl yapılandığı ve hangi dilbilgisel özelliklerin öne çıktığıdır. Çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmış ve *Seb'a-i Seyyâr*'daki bildirme kiplerinin dilbilgisel yapılarının derinlemesine analizi hedeflenmiştir. Veri toplama sürecinde, Ali Şîr Nevâyî'nin *"Mükemmel Eserler Toplamı"*nın 10. cildi olan *"Hamse - Seb'a-i Seyyâr"* eseri esas alınmıştır. Veriler, metin içindeki kip eklerinin örnekleri ve bu kiplerin kullanımına dair gözlemlerle toplanmış ve eserdeki bildirme kipleri ve kullandıkları bağlamlar analiz edilmiştir. Veri analizi, her bir bildirme kipinin dilbilgisel yapısını anlamak amacıyla yapılmış ve *Seb'a-i Seyyâr*'dan elde edilen örneklerle kip eklerinin işlevleri ve yapıları açıklanmıştır.

1. Fiil Kipleri

Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden bahsedilen açısından ne biçimde ne tarzda ifade edildiğini belirten bir dilbilgisel kalıbı, bir anlatım biçimidir. Fiiller şekil, zaman ve kişiye bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. Bu anlatım kalıplarına kip denir ve bu kavramı karşılayan eklere de kip ekleri denir (Korkmaz, 2009: 569). Kipler, bildirme ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Çalışmamız bildirme kiplerini kapsamaktadır.

1.1. Bildirme Kipleri

Bu kipler, gerçekleşmiş, halen devam eden veya gelecekte yapılacak işleri haber verme, yargı biçiminde bildirme niteliği taşıyan kiplerdir. Geçişli ve geçişsiz, olumlu ve olumsuz kök ve gövde biçimindeki bütün filleri kapsar. Bu kipleri oluşturmak üzere

getirilen ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içerir (Korkmaz, 2009: 583). Fiillerin zaman bildiren bütün çekimleri şekil açısından bildirme kipleri içinde toplanırlar. Yani, bu bildirme kiplerini oluşturan şekil ekleri aynı zamanda zaman ekleri durumundadırlar. Hatta, şekil işlevleri aynı olduğu halde zaman bakımından birbirinden ayrıldıkları için bu ekler zaman işlevleri ile anılırlar (Ergin, 2009: 289). Bu kiplerde başlıca beş ayrı zaman yer almaktadır. Bunlar: Görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zamandır.

1.1.1. Görülen Geçmiş Zaman [fiil + -DI/-DU + iyelik kökenli kişi ekleri]

Fiilin bu kipinde fiil tabanına -DI, -DU ekinden sonra iyelik menşeli kişi ekleri getirilerek ile oluşturulur. Bu ek, fiil kökünün son ünlüsüne ve ünlü uyumuna bağlı olarak şekil değiştirir. Özellikle, -t ile biten fiillerde ek her zaman -t'li olarak kullanılır. Ancak, fiil ç, k, p, k, s, ş ünsüzleriyle bitiyorsa ek genellikle -t biçiminde olur. Ünsüz uyumu her zaman tam olarak sağlanmaz (Eckmann, 2013: 125). Bazen tonlu ünlüye sahip ekler de kullanılır ve bu durumda ünsüzlerin uyumu bozular. Ayrıca, tonlu ünsüzlerle biten fiillerin tabanında genel olarak tonlu ünsüzlü ekler tercih edilir.

Seb'a-i Seyyâr' da tekil 1. şahısta, yuvarlak ünlülerle biten kelimelerde genel olarak düz yuvarlak ünlüler içeren ekler kullanılmıştır.

- "*Kördüm* özni 'aceb makâm içre," (SS, 45/19);
 "Ki, çü men beste-i belâ *boldum*," (SS, 327/23);
 "Men bu efsânelerni *tuttum* yâd ..." (SS, 47/13).

Düz ünlülerle biten sözcüklerde de genellikle uyum vardır ve genel olarak düz ünlüler içeren ekler gelmiştir.

- "Hâli çün mundağ érkanın *bildim*" (SS, 378/13);
 "Yana halvet tapıp du'â *kıldım*..." (SS, 381/5).

Eserde, görülen geçmiş zaman eki tekil ikinci şahısta çoğunlukla düzlük ve yuvarlaklık uyumuna uygun olarak kullanılmıştır.

- "*Eylediñ* her birini bir iklîm" (SS, 3/10);
 "Yok édi âdamîki bar *éttiñ* / Kişilik birle i'tibâr *éttiñ*" (SS, 4/13);
 "Aña yétmey bu sözni *sorduñ* sen," (SS, 86/3);
 "Yâd *tuttuñ* barını tâ dediler." (SS, 48/6).

Görülen geçmiş zaman eki tekil 3. kişide daima düz ünlülü olarak kullanılmıştır.

- "Rağşın andağ çü tez-pây *kıldı* / Vâdî-i lâ-mekânı tayy *kıldı*" (SS, 22/17);
 "Yetti kaşır içige *keltürdi* / Kâm her kün biri bile *sürdi*" (SS, 55/2);
 "Çünki kâşid bitikni *yétkürdi*" (SS, 318/13);
 "Çün alar yétti, h'âce *açtı* köz," (SS, 20/17).

SS'de Ek, çokluk 1. kişide genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamakla birlikte genellikle yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır.

- "Bu haberdin egerçi *bolduğ* şâd ..." (SS, 400/19);
 "Vaşl eyyâmı içre *érdük* şâd / Şükr étip kayğudın *édük* âzâd" (SS, 175/13);
 "Hizmetiñğa ger *eyledük* taqşır ..." (SS, 277/1);

“Küre-i hāk kim **dédük** bî-şek ...” (SS, 418/15);

“Tā bu kişver hudūdığa **yéttük** / Tā ki bu şeh̄r ara nüzül **éttük**” (SS, 396/13).

Eserde, çokluk 2. kişide görülen geçmiş zaman eki genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır.

“Dedim andağ émes, soruñ bir-bir / Tā kılay her ne **kaldıyız**, takrîr” (SS, 374/8);

“Kim bu sözler ki **dédiniz**, çindür / Barçasığa maħalli taħsindür” (SS, 137/21);

“Men ki bu nev **kördüingiz** ‘āciz / Yok bu fen içre men kibi hergiz” (SS, 375/7);

“**Tutmayıız** bu diyār içinde maħām / **kaıtıyız** ve’s-selām ü ve’l-ikrām” (SS, 161/3);

“Ki kérek bolsa sizge cān, **kétiyiz** / kaıda kim köñlüñüz tiler, **yétiyiz**” (SS, 323/19).

Eserde, çokluk 2. kişide -ñlAr biçimi de nadiren kullanılmıştır. Bu ek, teklik 2. kişide kullanılan -ñ iyelik ekinin çokluk biçimidir.

“Kaom u hayli ki bendem **érdinler** ...” (SS, 132/1).

Görülen geçmiş zaman eki çokluk 3. kişide daima düz ünlülüdür.

“Furkat otığa **tüştiler** barça – Zār yığlap **kuçuştılar** barça” (SS, 209/6);

“Müteħarrik bolup nevā eylep / Deyrdin **uçtılar** havā eylep” (SS, 227/15);

“Ne ki **körgüzdiler** saña bir-bir / Eyley anı birin-birin ta’bir” (SS, 49/19);

“Körübēn ħannı **bérdiler** nāme / **Tüzdiler** ol söz üzre hengāme” (SS, 93/17).

Bu kipin olumsuz çekiminde -mA eki -DI, -DU eklerinden önce gelir. Görülen geçmiş zamanın eki olumsuz biçiminde daima düz ünlülüdür.

“Ger kalem **tutmadıñ** koluñğa ne ğam / Ezber éttiñ çü sırr-ı levh ü kalem” (SS, 17/13);

“Özgelerni ger **étmedim** mezkür / Bāk émes, çün barı ériür meşhür” (SS, 34/2).

1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Fiilin bu kipi, konuşanın doğrudan bilgi sahibi olmadığı, ancak başkalarının bilgileri veya diğer kaynaklardan elde ettiği sonuçlar aracılığıyla bilgi sahibi olduğu olay ve durumları ifade etmek için kullanılır. Öğrenilen geçmiş zamanın şiirlerde nesirden daha sık kullanılır (Eckmann, 1988: 130).

Seb’a-i Seyyâr’ da bu kip üç biçimde yapılmıştır.

1.1.2.1. [fiil + -mIş + (DUr-) + zamir kökenli kişi ekleri]

Seb’a-i Seyyâr’ da görülen geçmiş zaman ekinden sonra diğer zaman eklerine göre -mIş ekinin kullanımı daha çoktur. Ek her zaman düz ünlülüdür. 3. teklik ve çokluk kişilerde -mIş ekinden sonra bazen DUr- yardımcı fiili de kullanılmıştır. Eserde, fiil çekiminde -mIş ekinden sonra genellikle zamir kökenli kişi ekleri gelirken, bazen ise teklik 1. kişide batı Türkçesinin -mIş + Am biçimi görülür.

“Sen hemānā anda **yétmişsen** / Özni naqşımğa vālā **étmişsen**” (SS, 363/5);

“Şāh dédi: **kılmamışmen** anı tavāf / Līk éldin **éşitmişem** evşāf” (SS, 261/11);

“Cānnı alğil ki **toymuşam**, bi’llāh! / Köñül ölmekke **koymuşam**, bi’llāh!” (SS, 122/5);

“İşim **olmuşdur** ihtiyāt étmek” (SS, 57/5);

“Bu hayāliñğa yahşı **kélmışdür**” (SS, 194/12);

“Bu tevārīh kim maña **tüşmiş** / İlgime olça müdde’ā **tüşmiş**” (SS, 78/14);

Bu fiil kipinin olumsuz biçimi, -mA ekinin öğrenilen geçmiş zaman ekinden önce getirilmesi ile yapılmıştır.

"Kim anıñ devletidin ehl-i zamân / **Tapmamışlar** be-ğayri emn ü emân" (SS, 270/7);
 "Şâh dédi: **kılmamışmen** anı taovâf" (SS, 261/11).

1.1.2.2. [fiil + -p zarf-fiil eki (+DUr-) + zamir kökenli kişi ekleri]

Fiilin bu kipi -p zarf-fiil ekinden sonra DUr- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılmıştır. Eserde DUr- yardımcı fiilinden sonra bazen geniş zaman eki gelmiş ve Durur biçiminde çekimlenmiş, bazen ise geniş zaman eki düşmüş ve -DUr şeklinde kullanılmıştır.

"Dédi: Bir ruķ'a-i **bitipdürmen** / Deyr içinde nihân **étipdürmen**" (SS, 209/10);
 "Dürc-i ma'nânu çün **açıpdurlar** / 'Älem ehliğa dür **saçıpdurlar**" (SS, 52/18);
 "Her né êl alığa **yazıpdur** haķ" (SS, 160/7);
 "Bildî kim renci haddin **aşıpdur** / Bul 'acep ot anıa **tutaşıpdur**" (SS, 168/18);
 "Émdi ol kün **yétip durur** biliñiz" (SS, 137/7);
 "Her ne sendin **bolup turur** mevcüd ..." (SS, 175/21);
 "Her taraf kim **yétip durur** köñlüm / Öyle ma'lûm **étip durur** köñlüm" (SS, 379/7).

Eserde 1. ve 2. teklik ve çokluk kişilerde DUr- yardımcı fiili genel olarak kullanılmamıştır.

"Aķldın cehl sarı **ķayıtpmen** / Ol kadar haşv ü herze **ayıtpmen**" (SS, 387/17);
 "**Nezrétipmen** né kim bolur hāşıl ..." (SS, 207/5);
 "Kim **tapıpsen** murād, sen ğāfil" (SS, 87/2).

Eserde, bazı örneklerde 3. teklik kişide DUr- yardımcı fiili kullanılmamıştır.

"**Dep** ki: Yā Rab! né hālet érkin bu" (SS, 130/11).

1.1.2.3. [fiil + -GAN sıfat-fiil eki + zamir kökenli kişi ekleri]

Çağatay Türkçesinde bu fiil kipi, tamamlanmış bir eylemin etkisinin halen sürdüğünü belirtir (Eckmann, 1988: 132). Eserde, -GAN ekinin ardından zamir menşeli kişi eklerinin getirilmesiyle yapılmıştır. Seb'a-i Seyyâr'da, 3. teklik ve çokluk kişilerde -GAN sıfat-fiil ekinden sonra DUr- yardımcı fiilinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

"... felek-i naķş-bāzdın 'aceb süret yüz **körgüzgen** dék ..." (SS, 79/7);
 "Hem Huten deştide maķām **étgen** / Hem gül ü sebzede hīrām **étgen**" (SS, 105/21);
 "Né 'aceb ot ki tenni **küydürgen** / Dūdı bağlap nefesni **öltürgen**" (SS, 124/3);
 "Ki bu ğurbetni ihtiyār **étgen** / Terk 'âlemde her né bar **étgen**" (SS, 173/1).

Bu fiil kipinin olumsuz biçimi, -mA ekinin -GAN sıfat-fiil ekinden önce getirilmesiyle yapılmıştır.

"Ādemī öyle **körmegen** hergiz" (SS, 303/4).

1.1.3. Şimdiki Zaman

Seb'a-i Seyyâr'da fiilin bu kipi iki biçimde yapılıdır.

1.1.3.1. [fiil + -a, -e zarf-fiil eki + DUr- + zamir kökenli kişi ekleri]

Harezm Türkçesinde meydana gelen ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılan -a, -e zarf-fiil eki, DUr- fiili ile birlikte kullanılır ve Çağatay Türkçesinde yaygın bir şekilde

görülmektedir (Argunşah, 2013: 164). Sesli ile biten fiillerin ardından zarf-fiil eki olarak *-a*, *-e* ekleri yerine *-y* eki kullanılır. Ayrıca, *DUr-* fiilinden sonra gelen *-Ur* eki zaman zaman düşer ve ek *-yDUr* biçiminde meydana gelir.

"Zararlarını kuyuşka **yétküredür** / Kaşrelerini téngizdin **aşuradur**" (SS, 146/21);
"Kılmasam hem tenimni yüz pāre / **Uladurmen**, né nev' étey çāre" (SS, 121/9).

Bu fiil kipinin olumsuz biçimi *-mA* ekinin *-yDUr* ekinden önce getirilmesiyle yapılır.

"Cāni **kalmaydur** érđi mişnetdin" (SS, 183/14);
"Dest **bérmey** durur bu kām henüz" (SS, 212/13).

1.1.3.2. [fiil + *-a/-e/-y* zarf-fiil eki + zamir kökenli kişi ekleri]

Şimdiki zamanın bu çekiminde fiiller ünlü ile biterse *-y*, ünsüz ile biterse *-a,-e* şeklinde zarf-fiil ekleri gelir ve ardından zamir menşeli kişi ekleri alır. 1. ve 2. teklik ve çokluk kişilerde genel olarak *-a, -e, -y* eklerinden sonra *DUr-* fiili gelmez. Olumsuz biçimi [fiil + *-mAy* + zamir kökenli kişi eki] biçiminde yapılır. *-a/-e/-y* zarf-fiil ekleriyle yapılan fiilin bu kipi çok az kullanılmıştır.

"Şuşa muzdın dégey **yasaymen** şem'" (SS, 111/17);
"Déđi: Yer yok ki men **yügürmeymen**" (SS, 260/4);
"Né ki andın ğarīb **körmeysen**" (SS, 84/19).

1.1.4. Geniş Zaman

Bu fiil kipi, fiillerden sonra *-r, -Ar* veya *-Ur* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri getirilerek oluşur.

"Men ki anıñ ğamıĝa **kalurmen** / Derdiĝa çāre eyley **alurmen**" (SS, 173/7);
"Seni kāmıñĝa **yétkürürmen** bil! / Lık her né ki **dérmen**, andaĝ kıl" (SS, 173/21);
"Naşını olçasen **bilürsen**, kıl / Né ki köñlüñ tiler **kılursen**, kıl" (SS, 144/3);
"Azm **éterbiz** ger olsa fermānuñ" (SS, 276/14);
"Kélib anıñ kaşıĝa **dérler** söz" (SS, 222/9).

Fiilin olumsuz çekimi, *-mAs* ekinin ana fiilden sonra getirilmesiyle yapılır.

"Bu ki, hālimni şerh **kılmasmen** / 'Ayb émes, çün özümni **bilmesmen**" (SS, 354/3);
"Ki cihān kimsege vefā **kılmas**" (SS, 437/10).

Soru biçimi, *mU* eki ile yapılır ve sonda bulunur.

"Her né désem kabul **étersen mü?** / kayan étsem revān **kétersen mü?**" (SS, 325/18);
"Bolsa hem 'aql, men' **kılmas mu?** / Kışşa aytur kişi **tapılmas mu?**" (SS, 55/14);
"Mundın artuĝ yana **bolur mu** söz?" (SS, 30/23);
"Bolmayın uyĝu, tüş **körer mü** kişi?" (SS, 227/6).

1.1.5. Gelecek Zaman

Gelecek zaman için kullanılan bu ekler hem şekil hem de zaman anlamını taşır. Şekil bakımından bildirme işlevi görürken, zaman açısından gelecek zamanı ifade ederler. Eserde fiilin bu kipi üç şekilde yapılır.

1.1.5.1. [fiil + *-ge(y), -ĝa(y), -ke(y), -ĝa(y)* + zamir kökenli kişi ekleri]

Çağatay Türkçesi gramerlerinde "Gelecek-İstek" (Eckmann, 2013: 128) olarak bilinir. Fiilin bu çekimi, ana fiillerden sonra *-ge(y)*, *-ğa(y)*, *-ke(y)*, *-ka(y)* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri gelerek oluşur.

- "Müzd **bergeymen** olsa yüz cānum" (SS, 132/16);
 "Şāhdın ol bendelik ki **körgeymen**" (SS, 386/16);
 "Kim **degeysen** érür na'ım-i behişt" (SS, 347/21);
 "**Salğay** āşüb şîr-i ğurrānğa / Nāib **étgey** özin Süleymān'ğa" (SS, 39/15);
 "Özni **tapkay** bisāt ara peyvest" (SS, 39/5);
 "**Aytkaylar** ki şāhğa kām olsun" (SS, 195/19);
 "Öyle **çékkey** bu ejdehā-yı demān" (SS, 416/1).

Bu ekler, *-ğay* / *-gey* / *-kay* / *key* biçimlerinin yanı sıra özellikle şiirde *-ğa* / *-ge* / *-ka* / *ke* biçimlerinde de kullanılır.

- "**Bérgemen** kıymet olsa cānānğa / Minnet dāğı **koyğamen** cānğa" (SS, 92/17);
 "Néce lafzī ki yazmışam zinhār / Ki anı tinmey **étgesen** tekrār" (SS, 244/4);
 "**Tapkamen** şāyed uşbu sevādā / Gevherimdin nişāne deryādā" (SS, 317/21).

Fiilin olumsuz biçimi, fiillerden sonra *-mA* eki ve ardından *-ge(y)*, *-ğa(y)*, *-ke(y)*, *-ka(y)* ekleri getirilerek oluşturulur.

- "**Bérmegey** él çékerge táb ü tüvān" (SS, 196/7);
 "Kim melül **olmağay** büt-i gül-ruḥ" (SS, 181/2);
 "Meni tab' ehli **tutmağay** ma'zūr" (SS, 75/9);
 "**Tutmağaylar** dép el, kılıp tedbîr" (SS, 183/4).

Bu fiil kipinin soru biçimi için *mU* eki kullanılır ve sonda yer alır.

- "Böyle teklîf kimse **kılğay mu?** / ādamîdin bu söz **açılğay mu?**" (SS, 56/3);
 "Bağsa dağı özide **kılğay mu?**" (SS, 101/18).

1.1.5.2. [fiil + -gü, -ğu, -kü, -ku + iyelik kökenli kişi ekleri (dUr-)]

Çağatay Türkçesi dil bilgisinde fiil kipinin bu türü "Belirli (kesin) gelecek zaman" (Eckmann, 2014: 102), "Mutlak gelecek zaman" (Eckmann, 2013: 137) olarak adlandırılır ve gelecekte kesin olarak gerçekleşeceği veya yer alacağı öngörülen bir işi veya bir durumu ifade etmek için kullanılır. Eserde bu fiil kipinin oluşumunda, fiillerden sonra *-gü*, *-ğu*, *-kü*, *-ku* ekleri ve ardından iyelik kökenli kişi ekleri gelir. Ardından da *DUr-* yardımcı fiili eklenir. Bu yapıda iyelik ekleri şahıs ekleri işlevini üstlenir.

- "Hem tüşüñge **dégüm** durur ta'bir" (SS, 231/19);
 "Yok hem étseñ anı ok **étgüñdür** / Bar **kılğüñdür** u yok étgüñdür" (SS, 4/15);
 "İş hisābın şümāre **kılğüñdür** / katl u kñimğa çāre **kılğüñdür**" (SS, 311/21);
 "**Koymağumdur** tirik biriñizni!" (SS, 323/22);
 "İş alar dēk muḥāl **bolğusudur**." (SS, 85/3);
 "Kim: seni dev **kılğusudur** esir" (SS, 228/3);
 "Égnige **çıkğusudur** ikki kanat" (SS, 233/7).

Eserde, fiil çekiminde iyelik eklerinden sonra *-dUr* fiili bazen kullanılmamıştır.

- "Kayda bolsam alar bile **bolğum**." (SS, 207/10);
 "Her né **kılğum** saña ta'līm" (SS, 243/9);

“Kaṭ’ **kılğun** uçup **tarîk-i necât**” (SS, 233/8);
“Kim ki ol **yérge yétse aylağusı**” (SS, 57/16);
“Bir tana’um sarı ki **tapkusı** yol.” (SS, 222/14).

Fiilin olumsuz biçimi iki şekilde yapılmıştır. Birincisi, fiilden sonra *-mA* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.

“**Koymağumdur** tirik biriñizni!” (SS, 323/22);
“Aytmağ munda **hâcet olmağusı**” (SS, 57/15).
İkincisi, *yok* kelimesiyle yapılmış ve *yok* kelimesi sonda bulunmuştur.
“Aytmağka egerçi **kalgum yok** / Ki ol aytğança, **ayta algum yok**” (SS, 75/6).

1.1.5.3. [fiil + *-GU-dék* / *-KU-dék* + zamir kökenli kişi ekleri]

Gelecek ve gereklilik anlamlarını ifade eden *-gü*, *-ğu*, *-kü* ve *-ku* ekleri, Çağatay Türkçesi öncesi dönemde (11.-14. yüzyıllar) İslamî Orta Asya edebî Türkçesinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi dönemindeki eser ve metinlerde ise bu ekler daha az görülmüştür. Bunun yanı sıra, *-GU-dék*, *-KU-dék* biçimi bu dönemde serbest bir şekilde kullanılmıştır (Eckmann, 2013: 109). Fiilin bu kipi, fiillerden sonra *-gü-dék*, *-ğu-dék*, *-kü-dék* veya *-ku-dék* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri getirilerek yapılmıştır. Eserde sadece teklik 1. kişi örneğine rastlanmıştır.

“**Kétgüdekmen** başım alıp **nâgeh**.” (SS, 154/16).

Sonuç

Seb’a-i Seyyâr, Çağatay Türkçesinin dil yapısını ve fiil çekimlerini anlama bakımından önemli kaynaklardan biridir. Eserdeki fiil kipleri ve ekleri, Çağatay Türkçesinin dilbilgisel yapısının çeşitliliğini ve zenginliğini yansıtmaktadır.

SS’de, görülen geçmiş zaman, *-DI* ve *-DU* ekleri ve ardından iyelik kökenli kişi eklerinin getirilmesi ile oluşturulur. Eserde tekil 1. şahısta, yuvarlak ünlülerle biten kelimelerde genel olarak yuvarlak ünlüler içeren ekler kullanılır: “*Men bu efsânelerni **tuttum** yâd ...*” (SS, 47/13). Düz ünlülerle biten sözcüklerde de genellikle uyum vardır ve genel olarak düz ünlüler içeren ekler gelir: “*Hâli çün mundağ **érkanın bildim***” (SS, 378/13). Eserde, bu ek tekil ikinci şahısta çoğunlukla düzlük ve yuvarlaklık uyumuna uygun olarak kullanılır: “*Eylediñ her birini bir **iklâm***” (SS, 3/10). Teklik 3. kişide ek daima düz ünlülü olarak kullanılır: “*Yetti kaşır içige **keltürdi** / Kâm her kün biri bile **sürdi***” (SS, 55/2). Ek, çokluk 1. kişide genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamakla birlikte genellikle yuvarlak ünlülü olarak kullanılır: “*Hizmetiñğa ger **eyledük taqşır***” (SS, 277/1). Eserde, görülen geçmiş zaman eki çokluk 2. kişide genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır: “*Men ki bu nev **kördüngiz** ‘âciz*” (SS, 375/7); “*Tâ kılay her ne **kıldınız, takrır***” (SS, 374/8). Eserde, çokluk 2. kişide *-ñAr* biçimi de nadiren görülür. Bu ek, teklik 2. kişide kullanılan *-ñ* iyelik ekinin çokluk biçimidir: “*Kavm u hayli ki bendem **érdiñler***” (SS, 132/1). Görülen geçmiş zaman eki çokluk 3. kişide daima düz ünlülüdür: “*Furkat otığa **tüştiler** barça – Zâr yığlap **kuçuştılar** barça*” (SS, 209/6).

Eserde öğrenilen geçmiş zaman üç biçimde yapılır. Birincisi, [fiil + *-mİş* + (*DUr-*) + zamir kökenli kişi ekleri] şeklindedir. Eserde görülen geçmiş zaman ekinde sonra diğer zaman eklerine göre *-mİş* ekinin kullanımı daha çoktur. Ek her zaman düz ünlülüdür. 3. teklik ve çokluk kişilerde *-mİş* ekinde sonra bazen *DUr-* yardımcı fiili de kullanılır. Eserde, fiil çekiminde *-mİş* ekinde sonra genellikle zamir kökenli kişi ekleri gelirken,

Ali Şîr Nevâyî'nin "Seb'a-i Seyyâr" Adlı Eserinde Bildirme Kipleri

bazen ise teklik 1. kişide batı Türkçesinin *-miş* + *Am* biçimi görülür: "*Şâh dédi: kılmamışmen anı tavâf / Lîk êldin eşitmişem evşâf*" (SS, 261/11); "*Bu hayâliñğa yahşı kélmişdür*" (SS, 194/12).

İkincisi, [*fiil* + *-p zarf-fiil eki (+DUr-)* + *zamir kökenli kişi ekleri*] şeklindedir. Fiilin bu kipi *-p* zarf-fiil ekinden sonra *DUr-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır. Eserde *DUr-* yardımcı fiilinden sonra bazen geniş zaman eki gelir ve *Durur* biçiminde çekimlenir, bazen ise geniş zaman eki düşer ve *-DUr* şeklinde kullanılır: "*Dédi: Bir ruķ'a-i bitipdürmen*" (SS, 209/10); "*Émdi ol kün yétip durur biliñiz*" (SS, 137/7). Eserde 1. ve 2. teklik ve çokluk kişilerde *DUr-* yardımcı fiili genel olarak düşer: "*Aķldın cehl sarı kaytıpmen*" (SS, 387/17); "*Kim tapıpsen murād, sen ğāfil*" (SS, 87/2).

Öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü biçimi, [*fiil* + *-GAn sıfat-fiil eki + zamir kökenli kişi ekleri*] şeklindedir. Yani, ana fiillerden sonra *-GAn* eki ve ardından zamir menşeli kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır. *Seb'a-i Seyyâr*'da, 3. teklik ve çokluk kişilerde *-GAn* sıfat-fiil ekinden sonra *DUr-* yardımcı fiilinin kullanıldığı örnekleri görülmez: "*Né 'aceb ot ki tenni küydürgen / Dūdı bağlap nefesni öltürgen*" (SS, 124/3).

Eserde şimdiki zaman iki biçimde yapılır. Birincisi, [*fiil* + *-a, -e zarf-fiil eki + DUr- + zamir kökenli kişi ekleri*] biçiminde yapılır. Ünlü ile biten fiillerin ardından zarf-fiil eki olarak *-a, -e* ekleri yerine *-y* eki kullanılır: "*Zararlarını kuyaşka yétküredür / Kaşrelerini téngizdin aşuradur*" (SS, 146/21);

İkincisi, [*fiil* + *-a/-e/-y zarf-fiil eki + zamir kökenli kişi ekleri*] biçiminde yapılır. Ünlü ile biterse *-y*, ünsüz ile biterse *-a, -e* şeklinde zarf-fiil ekleri gelir ve ardından zamir menşeli kişi ekleri alır. 1. ve 2. teklik ve çokluk kişilerde genel olarak *-a, -e, -y* eklerinden sonra *DUr-* fiili gelmez: "*Şuşa muzdın dégey yasaymen şem*" (SS, 111/17); Olumsuz biçimi [*fiil* + *-mAy + zamir kökenli kişi eki*] biçiminde yapılır. *-a/-e/-y* zarf-fiil ekleriyle yapılan fiilin bu tipi çok az kullanılır.

Geniş zaman, fiillerden sonra *-r, -Ar* veya *-Ur* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri getirilerek oluşur. "*Seni kāmıñğa yétkürürmen bil! / Lîk her né ki dërmen, andaķ kıl*" (SS, 173/21). Fiilin olumsuz çekimi, *-mAs* ekinin ana fiilden sonra getirilmesiyle yapılır: "*Bu ki, ħālimni şerħ kılmasmen / 'Ayb émes, çün özümni bilmesmen*" (SS, 354/3). Soru biçimi, *mU* eki ile yapılır ve sonda bulunur: "*Bolmayın uyķu, tüş körer mü kişi?*" (SS, 227/6).

Eserde, gelecek zaman üç şekilde yapılır. Birincisi, ana fiillerden sonra *-ge(y), -ĝa(y), -ke(y), -ķa(y)* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri gelerek oluşur: "*Şāhdın ol bendelik ki körgeymen*" (SS, 386/16). Bu ekler, *-ĝay / -gey / -ķay / key* biçimlerinin yanı sıra özellikle şiirde *-ĝa / -ge / -ķa / ke* biçimlerinde de kullanılır: "*Bérgemen kıymet olsa cānāñğa / Minnet dāĝı koyĝamen cāñğa*" (SS, 92/17).

İkincisi, fiillerden sonra *-ĝü, -ĝu, -kü, -ķu* ekleri ve ardından iyelik kökenli kişi ekleri gelir. Ardından da *DUr-* yardımcı fiili eklenir. Bu yapıda iyelik ekleri şahıs ekleri işlevini üstlenir: "*Hem tüşüñge déĝüm durur ta'bir*" (SS, 231/19); "*İş ħisābın şümāre kıĝıñdur*" (SS, 311/21).

Gelecek zamanın üçüncü tipi, fiillerden sonra *-ĝü-dék, -ĝu-dék, -kü-dék* veya *-ķu-dék* ekleri ve ardından zamir menşeli kişi ekleri getirilerek yapılır. Çaĝatay Türkçesi

dönemindeki eser ve metinlerde ekler daha az görüldüğü gibi metnimizde de sadece teklik 1. kişi örneğine rastlanmıştır: “*Kétgüdekmen başım alıp nāgeh.*” (SS, 154/16).

Kısaltmalar

A: a/e

c. : Cilt

çev. : Çeviren

D : d/t

G : g/ğ

Haz. : Hazırlayan

I : ı/i

K : k/k

s. : Sayfa

S. : Sayı

SS: Seb'a-i Seyyâr

U : u/ü

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

Kaynakça

- Akar, A. (2013). *Türk Dili Tarihi*, 6. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Alpay-Tekin, G. (1994). *Alî Şîr Nevâyî. Ferhâd ü Şîrîn, İnceleme-Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. 1. Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arslan, T. & Kaçalın, M. S. (2012). Niyâzi Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar, el-Luğâtu'n-Nevâîyye ve'l-İstişâdâtu'l-Çağatâîyye. *Gazi Üniversitesi Dil Araştırmaları Dergisi*, (10), s. 209- 215.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lüğâti veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*, 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1948). Çağatay Türkçesi ve Nevai. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2(3-4), s. 141-154.
- Caferoğlu, A. (2001). *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Canpolat, M. (2002). Çağatay Dili ve Edebiyatı. Yeni Türkiye Yay., *Türkler Ansiklopedisi*, (8), s. 769-776.
- Eckmann, J. (1963). Çağatay Edebiyatının Son Devri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 11, s. 121-156.

Ali Şîr Nevâyî'nin "Seb'a-i Seyyâr" Adlı Eserinde Bildirme Kipleri

- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç). 5. Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (2014). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). 4. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, s. 113-124.
- Eraslan, K. (1971). *Nevayî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi*. TM, XVI, İstanbul.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 7, s.168-176.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk Dili Tarihi*. 1.Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türl Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Korkmaz, Z. (2007). Ali Şîr Nevayî ve Çağatay Yazı Dili. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yay., s. 87-93.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1997). Çağatay Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 270-323.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevaî*. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nevâyî, A. (1992). *Seb'a-i Seyyâr. Mükemmel Eserler Toplamı (20 ciltlik Tüm Eserleri)*. (Haz.: M. Mirzaahmedova). 10, Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademisinin "Fen" Neşriyatı.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sema Barutçu Özönder, F. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî, Muḥākemetü'l-Luğateyn - İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tural, G. (2015). *Ali Şer-i Nevâyî, Seb'a-yi Seyyâr*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.